

JAN JANUSZKIEWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Etnolingwistyki
e-mail: jan.januszkiewicz@amu.edu.pl
<https://orcid.org/0009-0003-9639-0268>
<https://doi.org/10.14746/h.2026.2.2>

Wahhabizm wobec wyzwań nowoczesności – wybrane przykłady

Wahhabism and the challenges of modernity – selected examples

Abstract. *The article analyzes the tension between Wahhabism as the ideological foundation of Saudi Arabia and the modernization processes initiated by Mohammed bin Salman. It outlines the origins of the Saudi state and the role of the religious-political alliance in shaping its identity. Particular attention is given to social and economic reforms implemented under the Vision 2030 program. The study highlights contradictions between conservative religious doctrine and the pursuit of global modernization. It concludes by emphasizing the importance of maintaining a balance between tradition and modernity for the future of the state.*

Keywords: *Wahhabism, Salafism, Saudi Arabia, Islamic revivalism, religious conservatism, religious authority, Islamic orthodoxy, puritanism, modernity*

Słowa kluczowe: *wahhabizm, salafizm, Arabia Saudyjska, odrodzenie islamskie, konserwatyzm religijny, autorytet religijny, ortodoksja islamska, purytanizm, nowoczesność*

I

Królestwo Arabii Saudyjskiej od początku swojego istnienia jest państwem, które wydaje się być ze swojej natury wewnętrznie sprzeczne. Dotyczy to głównie rozbieżności pomiędzy polityką wewnętrzną i zewnętrzną¹. Manifestują się one

¹ M. Darwich, *The Ontological (In)security of Similarity: Wahhabism versus Islamism in Saudi Foreign Policy*, JSTOR, Decemer 1, 2014, <https://www.jstor.org/stable/resrep07672?seq=1> [dostęp:], s. 12.

przede wszystkim poprzez fakt niezwykle ścisłego powiązania saudyjskich rodów z radykalnym, ultrakonserwatywnym nurtem sunnickiego islamu, przez niektórych nazywanym wahhabizmem. Wpływa on nie tylko na świadomość i praktyki religijne Saudyjczyków, ale także na ich sposób życia rodzinnego i społecznego. Jednocześnie państwo Saudów staje wobec realnych ekonomicznych i politycznych wyzwań, które płyną z jego relacji z najbliższymi sąsiadami oraz szeroko rozumianym Zachodem.

Dlatego celem niniejszych rozważań jest próba przeanalizowania zjawiska powolnego odchodzenia Arabii Saudyjskiej od modelu kraju teokratycznego i hermetycznego w stronę takiego, który otwiera się na modernizację i redefiniuje swoje relacje ze światem zewnętrznym, zwłaszcza ze światem zachodnim². Chcąc zrealizować ten cel, warto cofnąć się do historycznych początków państwa Saudów oraz prześledzić wyrastający z jego istoty wahhabizm i wreszcie omówić podejmowane współcześnie działania na rzecz jego przekształcenia i dostosowania do politycznych i społecznych reguł ciągle jeszcze globalizującego się świata.

Pierwsze państwo saudyjskie powstało w 1727 r., a następnie dzięki zawarciu sojuszu w 1744 r. przez pierwszego wodza dynastii Muhammada Ibn Sauda, z Muhammadem Ibn Abd al-Wahhabem, radykalnym sunnickim teologiem, nabrało wielkiego rozpędu i zaczęło powoli podporządkowywać sobie większość terytorium Półwyspu Arabskiego³. Ród Saudów od tamtego czasu zaliczał wzloty i upadki, tocząc liczne wojny o wpływy na Półwyspie z wieloma lokalnymi przeciwnikami oraz z Imperium Osmańskim, aż w końcu 23 września 1932 r. ustanowione zostało Królestwo Arabii Saudyjskiej, które trwa nieprzerwanie po dziś dzień.

Wielka siła i znaczenie tego państwa opiera się na dwóch czynnikach. Pierwszym z nich są największe na świecie złoża ropy naftowej, odkryte pod koniec lat 30. XX wieku. Sprawilo to, że terytorium Arabii Saudyjskiej stało się atrakcyjne dla świata zewnętrznego pod względem biznesowym, co zaowocowało pożyczkami, których udzieliły jej Stany Zjednoczone. Drugi powód, dla którego Arabia Saudyjska jest państwem szczególnym, stanowi terytorium, na którym jest ono położone. Leży tu kraina Al-Hidżaz, gdzie znajdują się dwa najświętsze miasta islamu, Mekka i Medyna⁴. To w tych dwóch miastach żył oraz nauczał prorok Muhammad (ur. ok. 570 r. w Mekce, zm. 632 r. w Medynie), któremu zgodnie z tradycją archanioł Gabriel przekazał treść błogosławionej księgi islamu, Koranu,

² S. Lacroix, *Saudi Arabia and the Limits of Religious Reform*, Cambridge Institute on Religion & International Studies, 25 February 2019, <https://tiny.pl/5vw2r7qws> [dostęp: 14.06.2026], s. 1.

³ T. Alsaif, *Relationship between state and religion in Saudi Arabia: The Role of Wahhabism in Governance*, „Contemporary Arab Affairs” 2013, no. 6(3), <https://tiny.pl/sz-5q3ch7> [dostęp: 14.06.2026], s. 377.

⁴ *Religion and Politics in Saudi Arabia: Wahhabism and the State*, eds. M. Ayoob, H. Kosebalaban, Lynne Rienner Publisher, Boulder 2009, <https://www.rienner.com/uploads/48f645f066bca.pdf> [dostęp: 14.06.2026], s. 7.

a także tutaj kształtowało się pierwsze muzułmańskie państwo. Do Mekki każdy muzułmanin musi odbyć obowiązkową pielgrzymkę. Dzięki tym miastom Arabia Saudyjska ma bardzo silną pozycję pośród innych państw muzułmańskich, a nawet pozwala jej aspirować do roli lidera w świecie islamu. Mekka i Medyna zajmują absolutnie centralne miejsce w islamie, zarówno religijnie, jak i symbolicznie, stanowiąc dwa najświętsze miasta tej religii. W Mekce znajduje się Kaaba, najważniejsze sanktuarium islamu, które – według tradycji – sięga czasów Abrahama (Ibrahima) i jego syna Isma'ila. To właśnie w stronę Kaaby skierowane są modlitwy wszystkich muzułmanów na świecie. Z kolei Medyna, dawna Jasrib, to miasto, do którego Muhammad wyemigrował w 622 r. podczas hidżry – symbolicznego początku kalendarza muzułmańskiego i momentu narodzin pierwszej wspólnoty muzułmańskiej⁵. W Medynie znajduje się również meczet Proroka z jego grobem, a miasto to było pierwszym centrum politycznym islamu, skąd Muhammad organizował społeczność, prowadził negocjacje, a także toczył walki obronne. Razem Mekka i Medyna tworzą duchową oś islamu: pierwsza jako miejsce oddawania czci i pielgrzymki, druga jako kolebka wspólnoty i pierwszego państwa muzułmańskiego⁶. Miasta te nadają ich opiekunowi ogromny autorytet religijny w świecie islamu, a ich status niezmiennie pozostaje kluczowy dla tożsamości muzułmanów na całym świecie.

Na Arabii Saudyjskiej spoczywa wyjątkowe brzemie wynikające z faktu, że to właśnie na jej terytorium narodził się islam. Jako strażnik miejsc świętych Królestwo musi nieustannie godzić własne interesy polityczne i gospodarcze z rolą duchowego centrum całej ummy – ponad miliarda wyznawców na całym świecie. Oznacza to, że każde działanie władz, nawet czysto administracyjne czy ekonomiczne, natychmiast zyskuje religijny wymiar i jest bacznie obserwowane przez kraje muzułmańskie oraz globalną opinię publiczną. Arabia Saudyjska musi dbać o wizerunek państwa, które jest nie tylko nowoczesne, ale również „godne” opiekowania się sanktuariami islamu. To zwiększa presję zarówno na konserwatywne utrzymanie tradycji, jak i na ostrożność w przeprowadzaniu reform obyczajowych. Władze muszą reagować na oczekiwania religijne milionów pielgrzymów, zapewniać bezpieczeństwo i sprawność organizacyjną hadżdżu (pielgrzymki), ale także odpowiadać za czystość doktrynalną miejsc kultu. W efekcie Arabia Saudyjska znajduje się permanentnie pod podwójną kontrolą – własnego społeczeństwa oraz całej światowej wspólnoty muzułmańskiej. Bycie kolebką islamu stanowi więc źródło prestiżu, ale również ogromnej odpowiedzialności, która wpływa na wszystkie decyzje polityczne, gospodarcze i kulturowe podejmowane przez państwo Saudów.

Po śmierci proroka Muhammada w 632 r. Półwysep Arabski bardzo szybko znalazł się pod kontrolą pierwszych muzułmańskich kalifatów, które stopniowo jednoczyły rozproszone plemiona i porządkowały strukturę władzy. Najpierw obszarem

⁵ J. Danecki, *Arabowie*, PIW, Warszawa 2001, s. 195.

⁶ *Ibidem*, s. 117.

tym rządził Kalifat Rashidun, czyli czterech „sprawiedliwych kalifów”: Abu Bakr, Umar, Usman i Ali, którzy dokonczyli proces politycznego zjednoczenia Arabii oraz rozpoczęli błyskawiczną ekspansję poza Półwysep⁷. W VII wieku władzę przejęła dynastia Umajjadów, przenosząc centrum polityczne do Damaszku, choć Arabia nadal pełniła rolę duchowego serca islamu dzięki Mekce i Medynie. W VIII wieku umajjadzcy władcy zostali obaleni przez Abbasydów, którzy przenieśli stolicę kalifatu do Bagdadu i stopniowo ograniczyli bezpośrednią kontrolę nad Półwyspem, pozostawiając lokalną władzę w rękach arabskich plemion i rodów. Od X wieku aż do epoki nowożytnej Arabia była politycznie rozdrobniona: dominowały tam lokalne emiraty, plemienne konfederacje i dynastie, a wpływy Bagdadu były coraz bardziej symboliczne. W kolejnych stuleciach część zachodniej Arabii – zwłaszcza Hidżaz – znalazła się pod nominalną kontrolą Mameluków egipskich, a od początku XVI wieku pod panowaniem Imperium Osmańskiego, które sprawowało zwierzchność nad Mekką i Medyną aż do I wojny światowej. W głębi Półwyspu władza Osmanów była jednak ograniczona, a region pozostawał mozaiką autonomicznych plemion i lokalnych dynastii aż do powstania państwa Saudów w XX wieku.

II

Wahhabizm narodził się w XVIII wieku na Półwyspie Arabskim jako ruch religijnej reformy zapoczątkowany przez teologa Muhammada Ibn Abd al-Wahhaba (1703–1792). Był on arabskim teologiem i reformatorem religijnym, pochodzącym z oazy Al-Ujajna w regionie Nadżd, w środkowej Arabii⁸. Wywodził się z rodziny uczonych religijnych i już we wczesnej młodości odebrał klasyczne wykształcenie w zakresie prawa hanbalickiego, hadisów oraz teologii. Jako młody człowiek odbył liczne podróże po centrach nauki muzułmańskiej – do Basry, Medyny, a prawdopodobnie także do Mekki – gdzie zetknął się z różnorodnością praktyk religijnych, które uznał za sprzeczne z pierwotnym islamem. Jego doktryna była reakcją na to, co postrzegał jako „skażenie” islamu praktykami, które uważał za przesady, innowacje (*bid'a*) i odejścia od pierwotnej, czystej religii pierwszych pokoleń muzułmanów. Muhammad Ibn Abd al-Wahhab wzywał do powrotu do dosłownego rozumienia Koranu i hadisów, odrzucenia kultu świętych, pielgrzymek do grobowców, rozbudowanych tradycji prawnych oraz sufickiej duchowości. Wahhabizm opiera się na ideach wywodzących się z salafizmu, czyli nurtu postulującego powrót do praktyk *salaf as-salih* – „pobożnych przodków”, czyli pierwszych trzech pokoleń muzułmanów uznawanych za najbardziej autentycznych świadków objawienia. Inspiracją intelektualną dla Abda al-Wahhaba były zwłaszcza pisma średniowiecznego teologa

⁷ *Ibidem*, s. 137.

⁸ A. Iliev, A. Grizhev, A. Petrovski, *Ideology of Modern Wahhabism*, Security Horizons, Skopje 2022, https://tiny.pl/d0_ks363n [dostęp: 14.06.2026], s. 191.

Ibn Tajmijji (1263–1328), który sprzeciwiał się nadmiernemu rozwojowi tradycji prawnej oraz rytuałom, które uważał za odstępstwo od pierwotnego islamu⁹. Ibn Tajmijja postulował powrót do literalnego odczytania Koranu i sunn, odrzucenie wszelkich form szirk (bałwochwalstwa) oraz surową interpretację monoteizmu (tawhid). Abd al-Wahhab przejął te idee i rozwinął je w ściśle normatywną doktrynę, podkreślając obowiązek walki z innowacjami (bid'a) i oczyszczania islamu z praktyk, które uznawał za skażenie właściwej wiary. Wahhabizm był więc próbą wcielenia w życie radykalnej wizji islamu opartej na salafickim ideale pierwotnej wspólnoty i na rygorystycznym monoteizmie Ibn Tajmijji – wizji, która miała stać się fundamentem moralnym i politycznym tworzącego się państwa Saudów.

Ruch ten szybko nabrał znaczenia dzięki kluczowemu sojusznikowi z Muhammadem Ibn Saudem, lokalnym przywódcą z Dirijji, zawartemu w 1744 r. Saudowie zapewнили wahhabitom ochronę i siłę wojskową, a wahhabici Saudom – religijną legitymizację i ideologię ekspansji. W kolejnych dekadach sojusz ten doprowadził do powstania pierwszego państwa saudyjskiego, a następnie – mimo upadków i odrodzeń – stał się trwałym fundamentem współczesnej Arabii Saudyjskiej¹⁰. Wahhabizm, choć z czasem ulegał różnym reinterpretacjom, przez ponad dwa stulecia kształtował system prawny, społeczny i obyczajowy oraz polityczną tożsamość kraju, definiując granice tego, co religijnie dopuszczalne i normatywne.

Wahhabizm nakazuje przestrzegać prawa szariatu¹¹, opartego na Koranie oraz hadisach, czyli tzw. przekazywanych ustnie tradycji proroka Muhammada. Prawo to w bardzo konserwatywny sposób reguluje zasady dotyczące każdego aspektu życia społecznego, takich jak zakaz spożywania alkoholu, obowiązek noszenia skromnego tradycyjnego ubioru czy też zakrywania włosów przez kobiety. Zasady szariatu nie dotyczą jednak jedynie kwestii codziennych życia muzułmanina, ale obejmują też dużo szersze i poważniejsze aspekty, takie jak funkcjonowanie muzułmańskiego państwa oraz relacje z wyznawcami innych religii, przez muzułmanów nazywanymi niewiernymi (kafirami). Niemuzułmanie, zgodnie z zasadami szariatu, nie są traktowani na równi z muzułmanami. Co prawda mają prawo wyznawać swoją religię (o ile jest to jedna z dwóch pozostałych monoteistycznych, tzw. abrahamowych religii – judaizm lub chrześcijaństwo), ale nie mogą jej otwarcie manifestować, np. poprzez noszenie na szyi krzyżyka. Muszą również płacić dodatkowy podatek od bycia niemuzułmaninem, tzw. dżizję. W islamie świat dzieli się na Dar Al-Islam (dom islamu) oraz Dar Al-Harb (dom/ziemie wojny)¹². Dar Al-Islam to terytoria,

⁹ N.S. Sheikh, „Pax Wahhabica” Revisited: Saudi Arabia's Imperial Theopolitics from Hegemony to Hybridity, „Religions” 2025, 16(10), <https://www.mdpi.com/2077-1444/16/10/1286> [dostęp: 14.06.2026], s. 31.

¹⁰ T. Alsaif, *Relationship between State and Religion in Saudi Arabia...*, s. 377.

¹¹ A. Iliev, A. Grizhev, A. Petrovski, *Ideology of Modern Wahhabism*, s. 191.

¹² M.M. Ahmad, *The Notions of Dār al-Harb and Dār al-Islām in Islamic Jurisprudence with Special Reference to the Ḥanafī School*, „Islamic Studies” 2008, vol. 47, no. 1, <https://www.jstor.org/stable/20839104> [dostęp: 14.06.2026], s. 1.

na których już panuje religia islamu, natomiast Dar Al-Harb to wszystkie ziemie, na których wciąż dominują niewierni.

Według zasad radykalnego islamu muzułmanie powinni dążyć do jak największego rozprzestrzeniania się terytorium Dar Al-Islam, za pomocą metod pokojowych lub niepokojowych. Tutaj występuje pewien paradoks w kontekście bardzo bliskich relacji Arabii Saudyjskiej ze Stanami Zjednoczonymi. Niejeden konserwatywny muzułmanin może zadawać pytanie, czy utrzymywanie ścisłej współpracy z tak świeckim, liberalnym imperium jak USA nie przekracza reguł wyznaczonych przez prawo szariatu, dotyczących prowadzenia polityki muzułmańskiego państwa.

III

Rokiem przełomowym dla Arabii Saudyjskiej był 2017. To wtedy władzę nieformalnie objął młody książę Muhammad ibn Salman, bardzo często określany w mediach skrótem „MBS”. Co prawda królem wciąż pozostaje urodzony w 1935 r. Salman ibn Abd al-Aziz Al Su’ud, ale ze względu na podeszły wiek oraz zły stan zdrowia postanowił oddać stery prowadzenia państwa młodszemu następcy tronu. Od tamtego czasu książę zaczął bardzo intensywnie reformować państwo, zarówno w kwestiach prowadzenia polityki gospodarczej, jak i kulturowo-obyczajowych¹³. Sami Saudyjczycy mają opisywać tempo zmian stwierdzeniem, że „czują się jakby siedzieli na tylnej kanapie w aucie pędzącym z wielką szybkością”. O reformach zachodzących w Arabii Saudyjskiej mówi się bardzo intensywnie na Zachodzie; najśłynniejszym przykładem jest przyznanie kobietom prawa do prowadzenia samochodu, zniesienie nakazu zakrywania włosów czy zlikwidowanie instytucji policji religijnej. Jednocześnie MBS ma też ambitne plany zrewolucjonizowania saudyjskiej gospodarki, które mają polegać na powolnym odejściu od uzależnienia ekonomii od ropy naftowej (której zasoby kiedyś się skończą) w stronę bardziej elastycznego modelu opierającego się na usługach i turystyce¹⁴. W tym celu budowana jest bardzo kosztowna i nowoczesna infrastruktura.

Zderzenie wahhabizmu z polityczno-ekonomiczną reformą współczesnej Arabii Saudyjskiej stanowi dziś oś jednego z najgłębszych procesów transformacyjnych w świecie islamu. Wahhabizm, będący przez ponad 250 lat ideologicznym fundamentem państwa Saudów, opierał się na skrajnie rygorystycznej interpretacji monoteizmu, odrzuceniu wszelkich innowacji religijnych i bardzo restrykcyjnej regulacji życia społecznego, obejmującej ubiór, zachowania publiczne, relacje między płciami oraz sposób funkcjonowania instytucji państwowych¹⁵. Był nie

¹³ S. Lacroix, *Saudi Arabia...*, s. 3.

¹⁴ L. Winami, *Saudi Vision 2030 and the Challenge of Competitive Identity Transformation in Saudi Arabia*, „Journal of Islamic World and Politics” 2022, no. 6(1), <https://tiny.pl/wt5d1pzr> [dostęp: 14.06.2026], s. 105.

¹⁵ S. Lacroix, *Saudi Arabia...*, s. 3.

tylko doktryną teologiczną, lecz także narzędziem legitymizacji władzy politycznej. Tymczasem modernizacja zapoczątkowana przez Muhammada ibn Salmana, obejmująca liberalizację obyczajów, dynamiczne otwarcie kraju na świat, marginalizację duchowieństwa i radykalne przebudowywanie gospodarki, wprowadza logikę rozwojową, która stoi w sprzeczności z konserwatywnymi zasadami wahhabitów.

Reformy programu Vision 2030 promują idee nowoczesności, mobilności społecznej, przedsiębiorczości, globalnych inwestycji i turystyki, które wymagają łagodzenia dawnych zakazów, w tym tych dotyczących życia codziennego, sztuki, rozrywki czy roli kobiet.

Współczesna Arabia Saudyjska podąża w kierunku dynamicznej, wielowymiarowej modernizacji, która ma przekształcić kraj zarówno gospodarczo, jak i społecznie, przy jednoczesnym zachowaniu autorytarnej struktury politycznej i religijnej symboliki. Projekt ten, realizowany głównie przez Muhammada ibn Salmana, opiera się na założeniu, że państwo Saudów musi wejść w epokę po NAFTA, zanim kurczące się zasoby ropy i globalne przejście na energetykę odnawialną naruszą jego ekonomiczne fundamenty. W ramach programu Vision 2030 Arabia Saudyjska inwestuje ogromne środki w nowe technologie, urbanistykę przyszłości, odnawialne źródła energii, rozbudowę przemysłu rozrywkowego i turystycznego oraz tworzenie nowych centrów gospodarczych zdolnych konkurować z Dubajem, Katarą czy Singapurem. Równolegle trwa przebudowa życia społecznego: zwiększa się obecność kobiet na rynku pracy, publiczna przestrzeń kulturalna jest otwierana na muzykę, sztukę i sporty światowe, a społeczeństwo – zwłaszcza młodzież – zachęcane jest do aktywności zawodowej i edukacyjnej. Jednakże modernizacja ta nie jest reformą w duchu zachodniego liberalizmu. Władze saudyjskie nie zamierzają wprowadzać demokracji, poszerzać pluralizmu politycznego ani osłabiać kontroli nad mediami i dyskursem publicznym. Państwo coraz bardziej centralizuje władzę, marginalizuje tradycyjne duchowieństwo wahhabickie i przekształca religię w narzędzie legitymizacji, a nie źródło politycznej autonomii. Mimo to Arabia Saudyjska pozostaje ostrożna w całkowitym odchodzeniu od religijnej tożsamości – wciąż podkreśla swoje wyjątkowe miejsce jako opiekun dwóch świętych meczetów i stara się utrzymywać pewne elementy porządku moralnego, które odróżniają ją od bardziej liberalnych modeli modernizacji. Kierunek rozwoju Saudów można więc opisać mianem „nowoczesności zarządzanej” – kombinacji ekonomicznego otwarcia, technologicznego przyspieszenia i społecznych reform, które są starannie kontrolowane, aby nie naruszyć ani autorytarnej władzy, ani symbolicznego kapitału religijnego. Arabia Saudyjska chce być jednocześnie futurystyczna i tradycyjna, globalnie konkurencyjna i lokalnie zakorzeniona. Jest to ścieżka pełna napięć, ale też odważna próba stworzenia własnego modelu rozwoju, odmiennego od liberalnych wzorców Zachodu i klasycznych konserwatywnych struktur świata arabskiego.

Władze saudyjskie próbują pogodzić te transformacje z dziedzictwem wahhabickim poprzez jego selektywną reinterpretację – dystansując się od najbardziej restrykcyjnych aspektów doktryny, a jednocześnie zachowując jej symboliczne znaczenie jako elementu tradycji i tożsamości państwowej¹⁶. W praktyce oznacza to, że duchowni przestali odgrywać rolę strażników norm moralnych i politycznych, stając się raczej wykonawcami linii wyznaczonej przez władzę. Wielu z nich akceptuje reformy publicznie, często w tonie uzasadniającym, że islam można pogodzić z nowoczesnością, co pokazuje, jak silna stała się zależność struktur religijnych od decyzji politycznych. Tego typu przemiana tworzy jednak napięcia w społeczeństwie, które nie jest jednolite. Część Saudyjczyków, zwłaszcza młode pokolenie, przyjmuje reformy z entuzjazmem, postrzegając je jako drogę do lepszych warunków życia. Inni – szczególnie mieszkańcy bardziej konserwatywnych regionów, duchowieństwo oraz tradycjonalistyczne rody – obawiają się utraty religijnej tożsamości i osłabienia moralnych fundamentów wspólnoty. W dłuższej perspektywie to napięcie pomiędzy religią a nowoczesnością może zadecydować o kierunku dalszej ewolucji kraju.

Arabia Saudyjska funkcjonuje dziś w dynamicznej, delikatnej równowadze, próbując utrzymać ciągłość religijnej tradycji, a zarazem stworzyć nowe oblicze państwa, które będzie zdolne przetrwać epokę postnaftową. W tym sensie współczesne zmagania wahhabizmu z reformą polityczno-ekonomiczną nie są jedynie konfliktem idei, lecz fundamentalnym sporem o przyszłą tożsamość całego państwa i jego rolę w świecie.

Literatura

- Ahmad M.M., *The Notions of Dār al-Ḥarb and Dār al-Islām in Islamic Jurisprudence with Special Reference to the Hanafi School*, „Islamic Studies” 2008, vol. 47, no. 1, <https://www.jstor.org/stable/20839104> [dostęp: 14.06.2026].
- Alsaif T., *Relationship between State and Religion in Saudi Arabia: The Role of Wahhabism in Governance*, „Contemporary Arab Affairs” 2013, no. 6(3), <https://tiny.pl/sz-5q3ch7> [dostęp: 14.06.2026].
- Danecki J., *Arabowie*, PIW, Warszawa 2001.
- Darwich M., *The Ontological (In)security of Similarity: Wahhabism vs Islamism in Saudi Foreign Policy*, JSTOR, Decemer 1, 2014, <https://www.jstor.org/stable/resrep07672?seq=1> [dostęp: 14.06.2026].
- Iliev A., Grizhev A., Petrovski A., *Ideology of Modern Wahhabism*, Security Horizons, Skopje 2022, https://tiny.pl/d0_ks363n [dostęp: 14.06.2026].
- Lacroix S., *Saudi Arabia and the Limits of Religious Reform*, Cambridge Institute on Religion & International Studies, 25 February 2019, <https://tiny.pl/5vw2r7qws> [dostęp: 14.06.2026].

¹⁶ *Ibidem*.

- Religion and Politics in Saudi Arabia: Wahhabism and the State*, eds. M. Ayoob, H. Kosebalaban, Lynne Rienner Publisher, Boulder 2009, <https://www.rienner.com/uploads/48f645f066bca.pdf> [dostęp: 14.06.2026].
- Sheikh N.S., „*Pax Wahhabica*” *Revisited: Saudi Arabia’s Imperial Theopolitics from Hegemony to Hybridity*, „*Religions*” 2025, 16(10), <https://www.mdpi.com/2077-1444/16/10/1286> [dostęp: 14.06.2026].
- Winarni L., *Saudi Vision 2030 and the Challenge of Competitive Identity Transformation in Saudi Arabia*, „*Journal of Islamic World and Politics*” 2022, no. 6(1), <https://tiny.pl/wt5d1pzzr> [dostęp: 14.06.2026].

